

● نقشه شهر لاهیجان *

فرهاد فخاری تهرانی

جغرافیای تاریخی لاهیجان^(۱)

شهر لاهیجان که بنا به روایات به دست «لاهیج بن سام بن نوح» بنا شده است مهمترین و قدیمی ترین بخش گیلان به حساب می آمده است. موقعیت این شهر در میان منطقه گیلان از یک سو و وضعیت اقلیمی آن از سوی دیگر باعث شده است که در طول تاریخ مورد توجه قرار گیرد به طوری که تاروزگار صفویان تنها نقطه ای از گیلان بوده است که به آن نام شهر می توان اطلاق کرد. چرا که مابقی مراکز عموماً به چند ساختمان مقرر قدرت سیاسی و تعدادی دکان خرده فروشی و پیشه وری خلاصه می شدند. و اما^۲ لاهیجان با داشتن محلات و بناهای قدیمی غباری از تاریخ پر فراز و نشیب شهری خود بر چهره دارد. شاید فتح شهر توسط اولجایتو در سال ۷۰۵ هـ ق اولین رویداد تاریخی قرن هشتم لاهیجان در آن سال باشد و پس از آن حمدالله مستوفی مورخ قرن هشتم در نزهةالقلوب^۳ به توصیف این شهر می پردازد: «لاهیجان از اقلیم چهار است، طولش از جزایر فهک^۴ و عرض آن از خط استوالح^۵ شهری بزرگ است و دارالملک جیلانات، آبش از جبال برمی خیزد و حاصلش برنج و ابریشم و اندک غله می باشد و نارنج و ترنج و میوه های گرمسیری فراوان است.»

مرکز حکومت سادات کیائی که تا زمان امیر تیمور (۸۰۶ هـ ق) بر ناحیه بیه پیش گیلان حکومت می کردند لاهیجان بود و سید رضای کیا با قبول مالیات گیلان فرمانروای (همزمان با دوره تیموریان) آنجا شد و تا زمان صفویان لاهیجان مقر حکومت سلسله کیائی بر گیلان بود. در این مدت شهر شاهد سوانح و وقایعی بود که از آن جمله زمین لرزه، آتش سوزیها و غارت های

همسایگان مهاجم خود است.

زمین لرزه سال ۸۹۰ هـ ق اولین زمین لرزه ثبت شده شهر است و با هجوم لشکریان امیر حسام الدین فومنی در سال ۹۰۸ هـ ق به لاهیجان، شهر غارت می شود که این غارت بار دیگر در سالهای ۹۱۰ هـ ق و ۹۱۴ هـ ق ادامه پیدا می کند که در آخرین غارت قلعه شهر نیز تخریب می شود. بازسازی قلعه پس از این خرابی دو سال طول می کشد که در زمان سلطان احمد خان صورت می گیرد. در ابتدای سلطنت صفوی آتش سوزی بزرگی در شهر روی داد و پانصد دکان قلاب دوزی ابریشم را تبدیل به خاکستر کرد.

موقعیت این قلعه در محله ای است که امروزه به محله اردو بازار معروف است و وجه تسمیه آن در ارتباط با قلعه و به زمان شاه عباس صفوی باز می گردد. او پس از غلبه بر دولت احمدخان در سال ۱۰۰۰ هـ ق در کنار قلعه شهر اردو زد و دستور داد باغ مجاور آن به زمین چوگان و قبیق اندازی تبدیل شود. که از آن پس محله قلعه که نزدیک به سبزه میدان است به محله «اردو بازار» مشهور شد و این قلعه برای مدتها جایگاه حکمرانان (صفوی) بود که مرکز حکومتی آنها در لاهیجان قرار داشت. بخشی از این توجه صفویان به لاهیجان شاید به موقعیت این شهر نسبت به راه قدیم شاه عباسی بر می گردد که از لاهیجان به تیمجان را نکوه می رسید. همچنان که بعد از سال ۱۰۰۰ هـ ق شاه عباس صفوی ۳ بار به لاهیجان رفته و در این مدت قلعه شهر جایگاه خوبی داشته است و اما با آتش سوزیهای آغاز حکومت صفوی و سال ۱۰۵۸ و

زمین لرزه سال ۱۰۸۸ هـ ق احتمالاتی دیده است.

با اشغال گیلان در سالهای ۱۱۳۸-۱۱۳۹ هـ ق توسط روسها، شهر لاهیجان بار دیگر مورد توجه قرار گرفت و این بار روسها، چون خیال ماندن در گیلان را داشتند دو قلعه مستحکم در لاهیجان ساختند و دور شهر را خندق کردند. در این زمان روسها برای دو ناحیه بیه پیش و بیه پس گیلان یک حاکم تعیین کردند که حاکم جدید رشت را برای مرکز حکومت خود برگزید و از این پس لاهیجان نیز مرکزیت اصلی خود را از دست داد و دهکده‌های بیه پیش و بیه پس رو به خرابی نهاد با خروج روسها از گیلان طی قرارداد منعقد شده بین آنها و نادر شاه، گیلان بار دیگر به دست ایرانی‌ها افتاد. ساخت استحکامات در دیگر شهرهای گیلان در طی حکومت روسها باعث شده بود که لاهیجان به مرور جایگاه قبلی خود را از دست بدهد و شیوع طاعون سال ۱۲۴۷ هـ ق، غارت شهر در سال ۱۲۴۹ هـ ق توسط کردان عمارلو، شیوع بیماری وبا در سال ۱۲۶۱ و آتش‌سوزی سال ۱۲۹۷ هـ ق لاهیجان را خرابتر از پیش کرد و قلعه شهر نیز در این مدت با بی‌توجهی رو به خرابی نهاد به طوری که به جز تپه‌ای کوچک چیزی از آن باقی نماند و نقشه‌ای که امروز در اختیار ما قرار دارد و در این مقاله ارائه می‌شود شاید تنها سند نقشه از قلعه‌ای است که آخرین روزهای خود را در زمان قاجاری طی می‌کند و مطالعه یادداشت‌های تهیه کننده نقشه مؤید این نکته است که قلعه وضعیت مناسبی نداشته و رو به ویرانی است علاوه بر اصل نقشه دیوار قلعه و قلعه، یادداشت‌های یاد شده حاوی اطلاعات مفیدی است که با مطالعه آن به طور کلی می‌توان آنها را به نه دسته زیر تقسیم کرد.

۱- توضیح نقشه

۲- اطلاعات کلی از قلعه و نحوه استفاده از آن

۳- توضیحاتی از وضعیت قدیمی قلعه

۴- اشاره به مرمت‌های قبلی و بعضی توصیه‌ها برای

مرمت‌های آتی

۵- معرفی کاربری بعضی فضاها و اثاث داخل آنها

۶- مصالح مورد استفاده، نحوه تهیه آنها، مقدار و قیمت آنها

۷- سکنه و رتبه‌های آنها

۸- این سند جزو مدارک موجود در مؤسسه مطالعات تاریخ

معاصر ایران می‌باشد و تحت شماره ۱۱۰۶۸۰/۱ ق

نگهداری می‌شود.

۹- کاغذ نقشه ضخیم و نخودی رنگ است و با مرکب سیاه و

خاکستری و مداد سیاه طراحی و رنگ‌آمیزی شده در یک

قطعه ترسیم شده به طول ۷۵ و عرض ۵۳ می‌باشد.

این قلعه در زمان نقشه‌برداری دارای شش برج کاملاً سالم و دو برج نیمه مخروبه بوده است که برجهای کنار ورودی قلعه و قرینه آنها به صورت مدور و چهار برج در گوشه‌ها به صورت هفت ضلعی بوده است. طبق متن نقشه فاصله دو برج «ج» و «ش» (در گوشه‌های شمال غربی و جنوب غربی) هشتاد ذرع است که بر اساس مقیاس نقشه این فاصله از مرکز دو برج با هم بیش از هشتاد ذرع است و این هشتاد ذرع فاصله دیوار به دیوار برجهاست که مساوی با عرض اعیانی دیوار قلعه است و طول دیوار به محاذات محور قرینه شرقی غربی آن حدود ۱۴۰ ذرع است. بخشی از این حصار بازسازی شده است که سالم‌ترین بخش آن ظاهراً جبهه جنوبی بوده که با آجر، آهک و ریگ بازسازی شده است و این به آن علت است که چسبندگی خاک محل کم بوده و با جذب آب بارندگی از بین می‌رود بنابراین استفاده از این مصالح جدید بهتر جوابگو بوده و بارها توسط قرچه‌داغی در متن نقشه توصیه شده است و آنطور که آمده گچ نیز نتوانسته در برابر این بارندگی‌ها دوام بیاورد و خیلی زود فرسوده شده است.

دروازه شرقی، دیوار شمالی، شرقی و جنوبی سالم‌ترین

بخشهای قلعه بوده‌اند و اکثر بخشهای قلعه به صورت نیمه ویران

بوده است و بخشهایی که با خط ترسیم شده‌اند کاملاً ویران

بوده‌اند. سقفهای آسیب‌پذیر قسمتها در برابر بارندگی بوده‌اند

اکثراً ریخته شده‌اند و در زمان تهیه نقشه بیشتر به عنوان طویله

استفاده می‌شده‌اند مابقی فضاهای قلعه شامل: دروازه، محل

اسکان و انبار آذوقه بوده است. قورخانه فعلی یکی از چهار طویله بزرگ قلعه بوده است که پس از مخروبه شده یکی از آنها در سال قبل از تهیه نقشه برای تبدیل به قورخانه آماده می‌شود که ظاهراً آن فضایی است که در داخل آن یادداشتی در مورد قورخانه آمده است با این وضعیت قلعه گنجایش سیصد سرباز و لوازم آنها را داشته است و برای ۶۳ نفر مابقی شامل یاور، سلطان، نایب توپچی، قورخانچی و صاحب منصب می‌بایست جای مناسب‌تری در قلعه آماده می‌شد که محل اسکان، انبار آذوقه و طویله برای چارپایان آنها داشته باشد.

اطلاعات جامع‌تر می‌توان از روی اصل نقشه و محتوای آن بدست آورد که در زیر بازنویسی شده‌اند.

ذکر این نکته لازم است که نقشه جهت شمال نداشته و براساس متن نقشه جهت شمال برای آن مشخص شده است.

نقشه قلعه لاهیجان و حالت حالیه آن رقم محمدرضا قراجیه داغی مقیاس بیست ذرع است.

«از این برج که در جنوب غربی قلعه واقع است تا برج قرینه او که در شمال غربی است الی کف ده^۶ مرور و در کمال استحکام با آجر و آهک و ریگ ساخته شده طرف پشت قلعه از ج تاش که سه برج و هشتاد ذرع دیوار است با جان پناه و کنگره باقی مانده و حجرات و اعیان داخله قلعه هم خراب و هم کم یورد^۷ است به همه جهة گنجایش سیصد سرباز و سایر لوازم او را دارد که یک نفر یاور چهار نفر سلطان و هشت نفر نایب و پنجاه نفر توپچی و قورخانچی و صاحب منصب اینها باید مناسب حال خودشان محل سکنه و انبار آذوقه و طویله‌های عدیده داشته به آسایش زنده‌گانی کافی نمایند. تابستان شدت گرما و زیادی زحمت ایل و عشایر نداریم دزد و بی‌نظم که از اطراف و خارج جهة علف و گذران به اطراف قلعه می‌آیند و زمستان هم شدت سرما و بی‌چیزی اطراف قلعه که ایل و عشایر رفته نه سوخت یافت می‌شود و نه سایر تدارک در زمستان مستحفظ آنجا هر قدر باشد یک ثلث می‌ماند دو ثلث دیگر به هر وسیله که هست تفره^۸ زده بخانه‌های خود می‌روند در سابق چهار طویله بزرگ و چهار انبار ساخته

بودند طویله‌ها بالمره معدوم شده اثری نمانده بود و از انبارها هم که خراب شده بود در سینه ماضیه یکی را بجهة قورخانه طوری تعمیر و محفوظ نمود ولی اعتبار ندارد همینکه زیاد بارنده‌گی می‌شود آب را بیرون نداده خراب می‌شوند خاک آنجا به نحوی است که هر طور بسازند همینکه خشک می‌شود یک باران که میرسد جذب کرده مثل خاک می‌شود و حتی با آجر کار می‌کنند بعد از یک باران مثل خاک شده چسبنده‌گی ندارد بجهة این قسم در داخل قلعه هم هر چه بخواهند ساخته شود اصلح آنست که مانند دیوار تازه قلعه با آجر و آهک و ریگ بسازند که معتبر و دائمی باشد.

پیش روی این دیوارها یک لای آجر و یک لای نیمه آجر است باقی خشت خام از آجر هم بعضی خام پخته‌اند در دیوار و زیر خاک خراب شده هرگاه طرح قدیم را تغییر داده طرح جدید را بسازند قریب یکصد و پنجاه هزار آجر و نیمه و چارکه بعمل می‌آید که بمیان مصالح جدید بکار برند.

این بنا را فی الجمله استحکام داده قورخانه را که در حجرات سرباری بوده و ضایع شده بودند مواقعی صورت بازدید که بحضور مبارک نوشته شده حمل و نقل کرده زیر صندوقها را چوبهای بزرگ که از اطاقهای خراب در آورده بودند گذاشته انشاءالله امید است که دو سه سال عیب ننماید.

این دیوارها که با مداد نموده شده اول بنا این طور ساخته‌اند حال خراب و تل خاک هستند در هر جای قلعه کم‌رنگ دیوار برقرار و ایستاده است بی‌رنگ و خط مداد ریخته و خراب شده است.

این دیوارها که رنگ کم مالیده‌اند بعضی شکست خورده و کج شده سقفشان بود.

امسال فی الجمله‌اند و تعمیر کرده علی الحساب بعضی مسکون و بعضی غیر مسکون و طویله است.

این دیوار خراب شده بود و ساخته شد ولی سقفش را ساخته بی حاصل دید با خاک و آجر بسازند گچ در حوالی آنجا یافت نمی‌شود از خارج که ببرند خرواری پنج و شش تومان بعمل آمده

او هم دوام نمی‌کند چنانکه سابق آورده ساخته نیز رطوبت هوایی او را هم خراب می‌کند آهک در هوای آنجا بمرور محکم می‌شود و انشاءالله هیچ عیب نخواهد نمود خاصه بندکشی را باهک و ریگ بکنند.

پانویست:

- ۱- برای اطلاعات بیشتر از جغرافیای تاریخی لاهیجان رجوع کنید به: ستوده، منوچهر، از آستارا تا استرآباد، انتشارات آگه تهران، ج ۲، ص ۷۸-۶۹ در این جا نیز اکثر مطالب از آنجا آورده شده است.
- ۲- پایان نامه دکتر ناصر عظیمی نظام شهری در گیلان: گذشته، حال و آینده. رساله دکترای جغرافیای شهری به راهنمایی دکتر مصطفی مومی، گروه جغرافیا دانشکده علوم زمینی دانشگاه شهید بهشتی ۱۳۷۹.
- ۳- مستوفی، حمدالله، نزهت القلوب، دنیای کتاب، تهران، ۱۳۶۲، ص ۱۶۳. بسمی و اهتمام گای لیسترانج.
- ۴- به حروف ابجد برابر با ۸۵/۲۰ است.
- ۵- به حروف ابجد برابر با ۳۸/۰۰ است.
- ۶- ده: منظور قلعه است.
- ۷- یورد: حجره اتاق فضا و مکان.
- ۸- طفره: پریدن از روی بلندی (ممکن است از روی قلعه بیرون پریده و دنبال کار خصوصی خود می‌رفته‌اند).

*- از قراچه داغی‌ها چهار نقشه باقی مانده است:

- ۱- نقشه دارالسلطنه تبریز به سال ۱۲۹۷ اثر آژودان باشی سرکار ابن حسنعلی حسنعلی سرهنگ قره‌چه‌داغی
- ۲- نقشه ممالک محروسه دولت علیه ایران که در نمایشگاه دائمی شهرداری نگهداری می‌شود. این نقشه توسط محمدرضا بن حسنعلی خان قراچه داغی در سال ۱۲۷۶ شمسی مطابق با ۱۳۱۴ هجری قمری ترسیم شده است.
- ۳- نقشه ممالک محروسه دولت علیه ایران ترسیم علی‌اشرف قره‌چه‌داغی ۱۳۴۸ شمسی.
- ۴- نقشه لاهیجان ترسیم محمدرضا سرچاهی

Handwritten text in a cursive script, likely Persian or Urdu, written on a piece of paper with a circular hole punch at the bottom center. The text is arranged in approximately 15 lines, sloping downwards from left to right. The script is dense and fluid, characteristic of historical manuscript writing.

Handwritten text in Arabic script, likely a continuation of the previous page, written in a cursive style.

[illegible]

این دیوار را که اندک کم باقیده از بعضی سنگ است خورد ز کشته بقیه بود
 ای سال نه ای که اندک کم باقیده از بعضی سنگ است خورد ز کشته بقیه بود
 غیر مسکن و طایفه است

این دیوار خراب شده و تعمیرات آن
مقتضی آنست که در این دیوار
که در حال حاضر آنجا که
سجده نشینان آنجا که
ساخته از هر جهت آنجا که
و نیز آنجا که

نفسه قلعه ایچان و خال خالین

رقم محمد ضیاء قرطبی دیوبند

مقیاس بلبلت و ذریعہ است